

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Arş. Gör. Dr.
Hüseyin E. BEDİRHANOĞLU

Muş Alparslan Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü,
he.bedirhanoglu@alparslan.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8980-6267>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
02/02/2020

Kabul edildi.
Accepted
13/03/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.697486>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Artukluların Anadolu'da Hâkimiyetlerini Tesis Etme Süreçleri

Artuqids Processes of Establishing Their Domination in Anatolia

Öz

Anadolu'daki siyasi parçalanma ve kargaşa zemininde Artuklular, varlıklarını ayrı idari birimler olarak sürdürme imkânını bulmuş ve bunu gerçekleştirmişlerdir. Her ne kadar bu fırsatı ancak XII. yüzyılın başlarında yakalamış ve de çok uzun sürdürememiş olsalar da Doğu Anadolu'da ve Suriye'nin kuzeyinde Haçlılara karşı verdikleri mücadeleler ve kendilerinden sonrakilere bıraktıkları ilmî, kültürel, sanatsal ve bilhassa mimarî eserler ile tarih sahnesinde önemli bir yer edinmeyi başarmışlardır. Bu noktada daha önce yapılmış olan çalışmalarda karşılaştığımız, Artuklular'ın tarih sahnesindeki bu önemli olarak gördüğümüz yönleri görmezden gelinmiş, sadece birkaç Haçlı devletçisi ile mücadele etmiş, aslında pek de etkisi olmayan bir siyasi güç olarak resmedilmiştir. Oysaki el-Cezire bölgesindeki Artuklu varlığı siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan hiç de küçümsenmeyecek boyutlardadır. Hatta bu bölgenin, Mardin, Hasankeyf, Amid gibi şehirlerindeki gelişmelerin hiçbir dönemde Artuklular dönemindeki kadar olmadığı aşikâr olup, bu şehirler kale-şehir görünümünden kurtulup, her yönden dinamik şehirlere dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Artuk Bey, Haçlı, İlgazi, Sökmen, Belek Gazi

Abstract

In the political disintegration and disturbance period in the Anatolia, Artuqids found the chance of maintaining their existence by being organized as separate administrative unites. Despite the fact that they took this opportunity as late as at the beginning of the 12th century and were not capable of sustain it for a prolonged period, they succeeded to occupy a significant position in the stage of history with their wrestle against the Crusaders in the Eastern Anatolia and the north of Syria as well as with the scholarly, cultural, artistic and especially architectural works that they bequeathed their descendants. In the previous scholarly studies we encountered that the importance of Artuqids in the history, that we argue, was ignored, and they were depicted as an insignificant political power that barely fought against a few small Crusader states. On the contrary, it is impossible to underestimate the influence of Artuqids in the region of al-Jazeera in terms of their socioeconomic and cultural spheres. Moreover, the developments in the region, particularly in the cities of Mardin, Hasankeyf, and Amid, were incomparable with any other period. These improvements enabled these cities to transform from the shape of castle-cities into dynamic cities in every respect.

Keywords: Artuq Bey, Crusader, İlgazi, Sokmen, Belek Gazi

ATIF: BEDİRHANOĞLU Hüseyin E. , “Artukluların Anadolu'da Hâkimiyetlerini Tesis Etme Süreçleri”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/1 (Mart 2020), s. (137-148)

CITE: BEDİRHANOĞLU Hüseyin E, “Artuqids Processes of Establishing Their Domination in Anatolia”, **Journal of History and Future**, 6/1 (March 2020), pp. (137-148)

Giriş

XII. yüzyıl başlarında İslam dünyası dağılmaya başlamıştı. Bu tarihlerden itibaren Selçuklu hanedanı artık daha önce olduğu kadar güçlü ya da merkezi sayılmazdı. Devleti yönetme yetki ve hakkının hanedan üyelerine tanındığı bir paylaşım ilkesine dayanan Selçuk devlet sisteminde var olan zaaf, H. 485/M. 1092’de Nizamülmülk ve Sultan Melikşah’ın birbiri ardına gelen ölümlerinden sonra daha görünür ve etkisi artar hale gelmişti. Melikşah’ın ölümü üzerine Selçuklu hanedanı arasında başlayan ve kesintisiz devam eden on iki yıllık mücadele ile bunun sonucunda imparatorluğun eski kudretine yeniden kavuşamaması, beyliklerin ortaya çıkmasının başlıca âmili olmuştur.¹ Gücü Suriye’nin Şam ve Halep gibi önemli şehirlerinde olduğu kadar Doğu Anadolu’nun Ahlât, Mardin ve Meyyafarikîn (bugünkü Silvan) şehirlerinde temerküz etmiş olan Selçuklu hanedanının küçük beylerinin yerini atabegler² olarak görev yapan Türk emirler alarak gücü kendileri adına ele geçirdiler.

Anadolu kavramı ile tanımlanan coğrafyada XI. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl başları arasındaki dönemde batıda uç³ olarak tanımlanan Makri-Fethiye Körfezi ve Dalaman Çayı-Denizli-Kütahya-Kastamonu-Sinop hattı boyunca uzanan Bizans İmparatorluğu sınırları, güneyde Antalya-Silifke hattı sahil bölgeleri boyunca sınırları bulunan Kilikya Ermeni Krallığı, kuzeyde Sinop-Ordu hattının sınırlarını çizdiği Trabzon Rum İmparatorluğu bulunmaktaydı; doğuda ise Arap/İran-İslâm

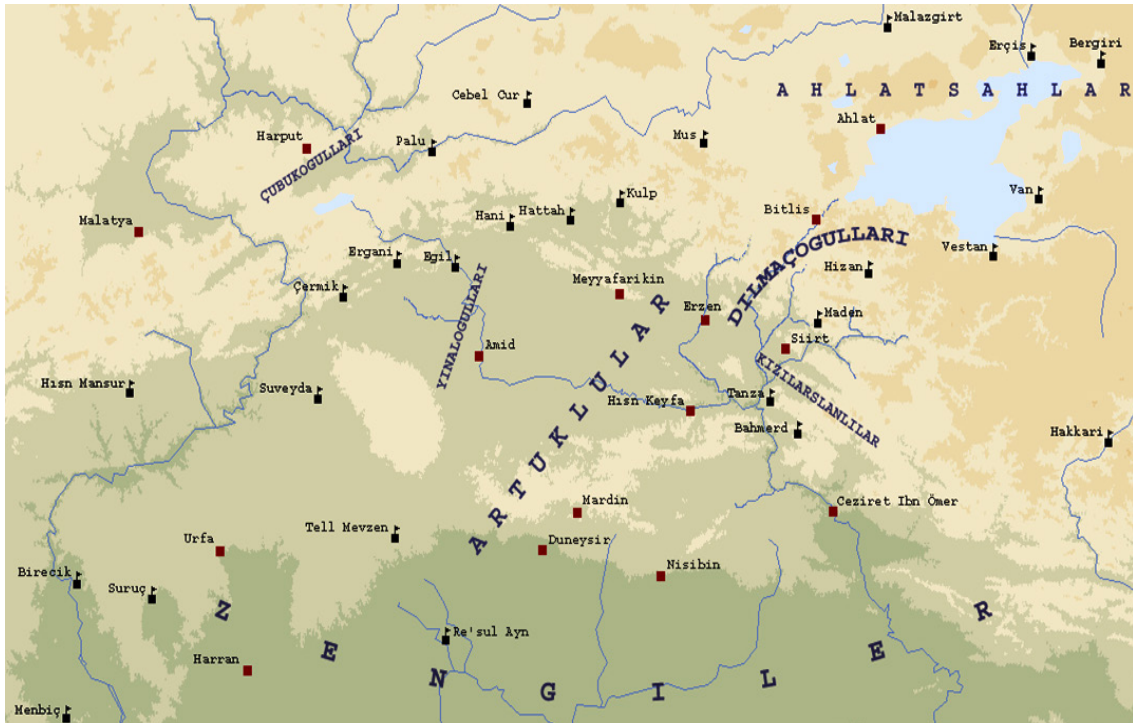
- 1 Faruk Sümer (2015). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. VII.
- 2 “Atabeg: Ata-Beg kelimelerinden mürekkep olan bu Türkçe unvan şimdilik bildiğimize göre, ilk önce Selçuklular devrinde ortaya çıkmıştır.” *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. I, s. 712; *ATABEG*, “Selçuklular’da ve daha sonraki Türk devletlerinde kullanılan bir unvan. Türkçe ata ve beg (bey) kelimelerinden meydana gelmiştir. Selçuklular’dan önce, Karahanlılar ve Gazneliler gibi müslüman Türk devletlerinde böyle bir unvanın veya bununla ilgili olarak atabeglik şeklinde bir müessesenin varlığı hakkında bilgi yoktur. Oğuz geleneklerine bağlı büyük bir Türk boyu olan Selçuklular’ın atabeglik müessesesini İslâmiyet’ten önce kurulan Türk devletlerinden aldıkları, eski bir gelenek veya müesseseyi biraz değiştirmek suretiyle devam ettirdikleri düşünülebilirse de bu hususta da kayıt bulunmamaktadır. Bazı müsteşrikler, Orhun kitâbelerinde kitâbelerin yazıcısı olarak kaydedilen “Kültigin atası” lakabının “atabeg” mânasına geldiğini söylerlerse de bu husus da şimdilik kesinlik kazanmış değildir. Buna rağmen çeşitli Kafkas kavimleri arasındaki Türkler’in aile hayatlarında karşımıza çıkan atalık, Selçuklular’daki ata beglik ile az da olsa yakınlık göstermektedir. Kafkaslar’daki bazı Türk aileler küçük yaştaki çocuklarını terbiye ve eğitim için başka ailelerin yanına vermişler ve çocuğun eğitimi ile uğraşan bu ailenin reisine atalık demişlerdir. Kırım hanları şehzadelerine de bu usulün uygulanmış olması, Selçuklular’daki atabeglik müessesesinin atalık ile ilgili olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir... Sultanların yanı sıra önemli merkezlerde bulunan melikler de kendi çocuklarına atabeg tayin ederlerdi. Meselâ Melikşah’ın kardeşi Suriye Meliki Tâcüddevle Tutuş, oğulları Rıdvan ile Dukak’a birer atabeg tayin etmişti... Sultan Melikşah’tan sonra saltanatı ele geçiren oğlu Berkayaruk da kardeşi Muhammed Tapar’a Gence ve civarını verdiği zaman kumandanlarından Kutluğ Tegin’i ona atabeg tayin etmişti. Ayrıca Sultan Berkayaruk henüz beş yaşında bulunan oğlu Melikşah’ı veliaht tayin ettiğinde Emir Ayaz’ı onun atabegliğine getirdi. Büyük Selçuklular ve Suriye Selçuklularının yanı sıra atabeglik müessesesi Kirman, Irak ve Anadolu Selçuklularında da görülmektedir. Kirman Selçuklularında Sultan Tuğrul Şah devrinde Alâeddin Bozkuş, Behram Şah ve Arslanşah devirlerinde Kutbüddin Muhammed ile Reyhan meşhur atabegler arasında sayılır.” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1991, C. 4, s. 38-40. Dönemin atabeglikleri hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Hasan Akyol, “Atabeglikler,” *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan (2014). Ankara: Grafiker Yayınları, s. 235-249.
- 3 Anadolu’da Bizans Akritai/sınır askerleri sistemi mirası üzerinde, İslâm devlet geleneğinde Hristiyan devletlerle sınır bölgeleri uç olarak adlandırılmakta ve doğrudan Sultan ya da Divan Dairesi’ne bağlı olarak yönetme esasıyla oluşturulmuş askeri-siyasal yapılanma, Koray Özcan (2005). “Ortaçağ’da Anadolu’nun İdarî Coğrafyasına Bakış Anadolu’da Selçuklu İdarî Birimleri” *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C. 3 (1), s. 75. İkinci Türk beylikleri döneminde Anadolu coğrafyasının hala bu esas çerçevesince idare edildiği, buraya gelen seyyahların gözlemlerinden anlaşılabilir. İbn Battûta, Ebû Muhammed (2017), İbn Battûta Seyahatnamesi, çev. Sait Aykut, İstanbul: Yapı kredi Yayınları; Yunus Arifoğlu (2019). “İbn Battûta’da Karadeniz Şehirlerinin Portresi; Sosyal, İktisadi, Dini Ve İdarî Durumu”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. 3 (3), 21-31.

kültür ve medeniyetinin egemenlik alanları içinde bulunan siyasi yapılanmalara komşu, Elbistan-Malatya-Erzincan-Erzurum hattından Çoruh vadisine dek uzanan bölgede Anadolu Selçuklu Devleti idari olarak hüküm sürmekteydi.

Selçuklular, bölgedeki üstünlüğü elde etmelerinden itibaren Mısır'da hüküm sürmekte olan Şii Fatımîlerin İsmailî hükümdarlarıyla uzun bir mücadele içinde oldular. Bu mücadeleler mezhepsel olmakla birlikte toprakla da alakalıydı ve yaşanan çatışmaların ana sahneleri ise Suriye ve Filistin idi. Bu resim, VI. ve XII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren, H. 487/M. 1094 yılında el-Müstansır'ın ölümünden sonra Fatımî'lerden siyaseten ayrılmış olan İsmailîlerden kopan Haşhaşîlerin varlığı ile daha da karmaşıklaştı. Sayıca az olan bu topluluğun etkileri büyüklükleriyle orantısız şekilde oldukça güçlüydü, bu güç yalnızca dağlarda bulunan geniş bir kaleler ağı üzerinde değil şehirde bulunan gizli ve aleni destekçileri üzerinde de ciddi biçimde görülmekteydi. Bu orantısız etki Suriye ve el-Cezire ile daha doğudaki siyaset arenasını tehdit ve baskı yoluyla etkili bir biçimde yönlendirmekteydi. Bu kargaşa ortamında Artuklu beyleri siyasi hakimiyeti sağlama noktasında büyük çabalar sarf ederek beyliklerini tesis etme sürecini başarıya ulaştırdılar.

1. Artuk Adının Anlamı

Özellikle tarihi kaynaklarda el-Cezire olarak anılan bölgede-bugünkü coğrafyada Fırat ile Dicle arasında kalan bölgede, Diyarbakır, Hasankeyf ve Mardin çevresinde- XI-XIV. yüzyıllar arasında üç kol halinde hâkimiyet kurdular: 1102-1231 yılları arasında Hısn Keyfa Kolu; 1108-1406 Mardin Kolu ve 1185-1233 Harput Kolu hüküm sürmüştür.

Görsel 1.1. Artuklular'ın hâkimiyet sahasını gösteren harita (Adnan Çevik arşivi)

Artuklu adı bir Türkmen emiri olan Artuk b. Eksük et-Türkmanî'den gelmektedir.⁴ Artuk b. Eksük et-Türkmanî, kendisi döneminde ve kendisinden sonraki zamanlarda gelen soyunun, Artukoğulları'nın, Anadolu'nun Türkleşmesinde ve Türk-İslam medeniyetinin bu coğrafyada gelişmesinde çok önemli bir paya sahiptir. ⁵Ali Sevim Artuk adının batı kaynaklarında Artak, Ortok, Ortuk, Urtuk biçiminde okunmasının hatalı olduğunu ve Artuk Bey'in Eksükoğlu olması nedeniyle bu Türkçe adın başka türlü okunamayacağını ifade eder. Artuk'un babasının adının Eksük olması da, Türkçe isim, başka türlü bir şey olmayacağını ispatlar niteliktedir.⁶ Eski tarihçiler, Artuk isminden çok bahsetmelerine rağmen telaffuz şeklini hareketler ile göstermediklerinden ismin okunuşuna dair türlü rivâyetler var olagelmıştır. Mesela, Avrupa'nın tanınmış yazarlarından Herbelot *Artak* isimli bir dağın varlığından hareketle Artuk Bey'in o bölgeden geldiğini ve isminin bu dağa nisbetle verilmiş olduğunu savunmuştur. Ancak bunun hangi referansa dayanarak ileri sürüldüğü meçhuldür.⁷ Bugün ise artık bilimsel verilere dayanarak bildiğimiz üzere bazı yabancı kaynakların kullandığı *Urtuk*, *Ortok*, *Ortuk* ve *Artak*, hanedan isimleri olarak da kullanılan *Urtukid*, *Ortokid* isimleri doğru değildir. Türk dilinde *ziyade* anlamına gelen *artuk* kelimesi belki de "Eksük" (Eksik) adını taşıyan ünlü Türkmen Beyi'nin, oğluna, kendisinden sonra yaşayıp soyunu sürdürebileceği ümit ve dileğiyle" *Artuk* (Artık) adını vermiş olması mümkün"dür.⁸ Artuklular kimi kaynaklara göre Oğuz boylarından Döğer boyuna, kimilerine göre ise Kayı boyuna mensuptur.⁹

2. Artukluların Siyasal Varlık Mücadelesi

Anadolu'da ilk beylikleri kuranlar, Artuk Bey'in oğulları Sökmen ve İlgazi'dir.¹⁰ Babaları Artuk Bey, Alparslan ve Melikşah dönemlerinde Büyük Selçuklu ordusunda savaşmış önemli komutanlardan biridir. Fahrüddeve b. Cüheyr, Melikşah'ın askerleriyle Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'in üzerine yürüdü. Sultan daha sonra Fahrüddeve'ye başında komutan olarak Artuk Bey'in bulunduğu bir ordu gönderdi, Artuk Bey bu savaşta galip geldi.¹¹ Alparslan'ın öldürülmesi üzerine yaşanan karışıklıkların bastırılması için Melikşah Artuk'u yardıma çağırılmış, Artuk'un bu sıralarda uzaklaşmasından yararlanan Kutalmışoğlu Süleyman Anadolu'ya yönelmiştir (1074).¹² Karmatîleri te'dib eden ve bu süreçte Irak-ı Acem valisi Fahrüddeve ile sürtüşme yaşadığı için Melikşah ile arası açılan Artuk Bey, son dönemlerinde Suriye Selçuklu sultanı Tutuş'un himayesine geçmiş ve Kudüs valisi olduğu dönemde 1091 yılında vefat etmiştir. Onun adına Danişmend Gazi Destânı'nda da rastlanır. Burada Danişmendliler ile beraber, pek çok askeri zaferler kazanan bir bey olarak tanıtılır. Destana göre Malatya halkı kendilerine Danişmend Gazi ve Sultan Turasan'ı yönetici seçtikten sonra Anadolu'ya sefere çıkan bu iki gazi Sivas'ta birbirinden ayrılmış, Sultan

4 Ali Sevim (1998). Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri, *Belleten*, C. XXVI, S.101.s.123; F. Sümer (1953). Döğörlere Dair, *Türkiyat Mecmuası*, X, s. 141-142; O. Turan (2013). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. (10. Baskı), İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.147; Fuat Köprülü, 1978, Artuk Oğulları, İA, c.1, s. 617; Remzi Ataoğlu (1994). İbnü'l- Ezrak'a Göre Artuklular'ın Nesebi, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, İzmir, s. 407-413.

5 Ali Mıynat (2008). *Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, s.42.

6 Ali Sevim (1998). Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri, *Belleten*, C. XXVI, S.101.s.123; Köprülü,1978, İA, C.1, s.617.

7 İbrahim Artuk (1944). *Artuk Oğulları Tarihi*. İstanbul: Gençler Kitabevi, s. 7.

8 A.Sevim, 2011, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, *Artuk*, *Aksungur*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.46-47.

9 Köprülü (1978), Artukoğulları, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.1, s.617-625.

10 Turan, 2013, a.g.e., s.147.

11 Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri (2014). *Mesâlikü'l- Ebsâr*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, s.221.

12 Anna Kommena (1996). *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, s.16

Turasan İstanbul tarafına giderken Danişmend Gazi de Orta Anadolu'nun Karadeniz kıyısına kadar olan kısmını ele geçirmiştir. Sivas'ı mamur hale getirmekle meşgul iken, Artuhî isimli bir kâfir ile karşılaşır, ona İslam'ı kabul ettiren Danişmend Gazi Artuhî'nin aşık olduğu Amasya Bey'i Şattat'ın kızı Efrumiye'yi almak için Amasya'ya gider. Kızı alıp dönerken Turhal yakınlarında Şattat ile ilk savaşını yapan Türk ordusu Tokat'a yönelir ve Tokat ile Gümenek'i ele geçirir. Şattat ile imparatorun veziri ve komutanı olan Nastor ikinci kez Turhal yakınlarında Müslümanlar üzerine yürürler. Müslümanlar Turhal'dn sonra Zile'yi de fetheder. Tokat'a döndüklerinde Artuhî ile Efrumiye'nin düğünü yapılır ve Amasya üzerine sefere çıkılır. Bu savaşta Türkler çok zayıp verir ve Efrumiye esir düşer. Toparlanan Türkler kâfir ordusunun ileri gelenlerinden pek çoğunu öldürürken Artuhî, Çankırı kalesine hapsedilen Efrumiye'yi kurtarır ve kaleyi ele geçirir. Buraya giderken Peygamberin mucizesi ile Müslüman olan Kara Tigin'e rastlar. Kara Tigin Çankırı Kalesi'nde bulunan Meryem ile evlenir ve Çankırı'da kalır. Çankırı'dan yola çıkan Artuhî ve Efrumiye ise önce yeni Müslüman olan Ahmet Serkis ile sonra da Ankara Bey'i Kaytal'ın kızı Gülnuş Banu'nun kervanı ile karşılaşır. Destanda Artuhî şeklinde belirtilen Artuk Bey'in Danişmend Gazi ile birlikte gerçekleştirdiği seferler dönemin diğer tarihi kaynakları tarafından tasdik edilememektedir. Bununla beraber Artuk Bey ve oğullarının bölgenin fütuhata ve asayişin sağlanmasında Danişmend Gazi ve diğer beyler ile iş birliği içerisinde olduğu açıktır.¹³

Artuk Bey'in ölümünden sonra oğulları Sökmen ve İlgazi önce babalarının yerine Kudüs'e vali olarak atanmış,¹⁴ daha sonra Türkmen Musa Bey'in Çökürmüş'e karşı Musul'da kendisine yardım etmesini istemesi üzerine Çökürmüş'ü yenilgiye uğratmış ve anlaşma gereği 10 bin sikke ile birlikte Hısn Keyfa'yı da almıştır. Böylece 1102'de ilk Artuk Beyliği kurulmuştur. İlgazi de önce Muhammed Tapar adına Bağdat'ta şahnelik yapmış ve daha sonra Sökmen gibi Güneydoğu Anadolu'da kendi beyliğini kurmak için ordusuyla Mardin'e gelmiştir. Mardin'de Yakuti'nin ölmesi üzerine bölgeyi ele geçirmiş ve Mardin Artuklu Beyliğini kurmuştur. Sökmen ve İlgazi'nin yeğeni olan ve Haçlılara karşı amcalarının yanında savaşan Belek (1112-1124) ise Çubuk Beyliğine son vererek Harput'ta kendi beyliğini ilan etmiştir.

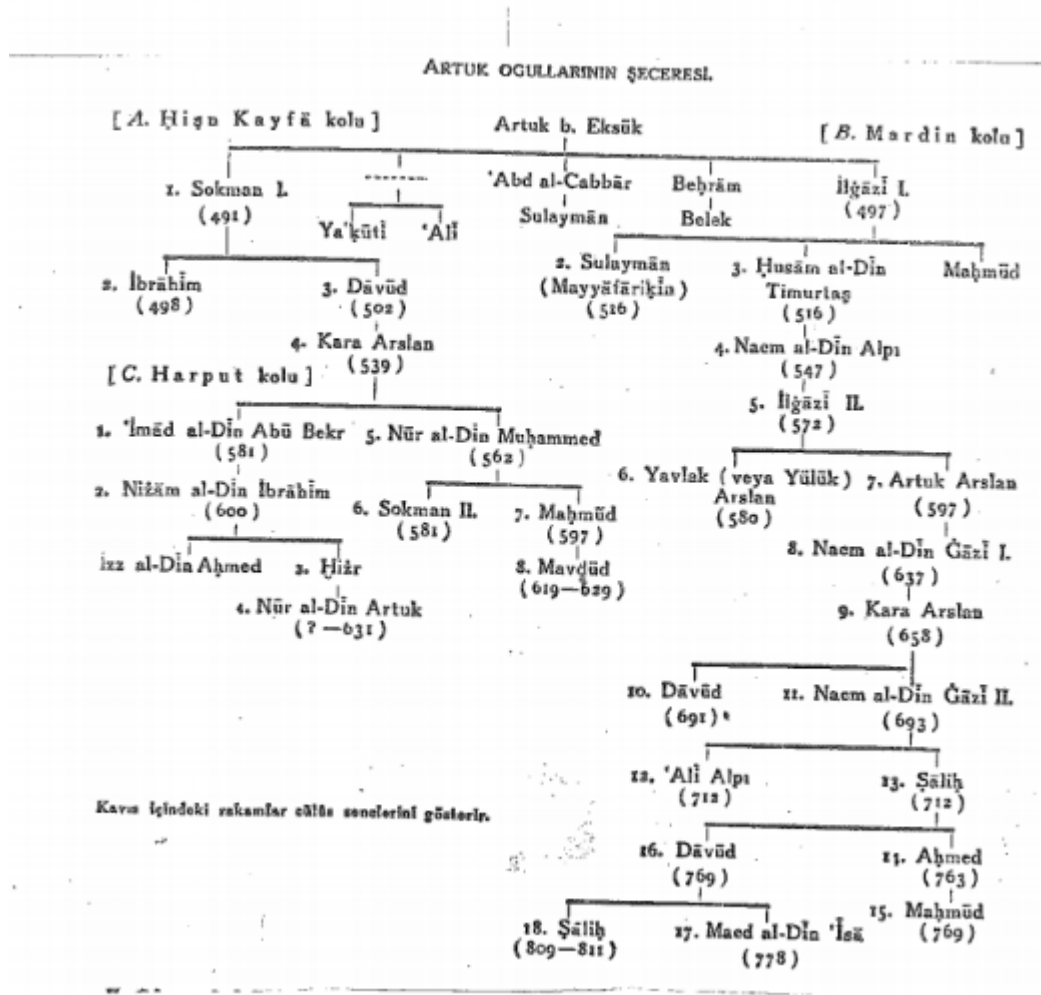
Artuklu beyleri, başlangıçta, çeşitli kent ve coğrafi bölgelerde hâkimiyet kurmakla birlikte, kurdukları idari birimlerden üç tanesi, Hısn Keyfa, Mardin ve Harput, diğerlerine nazaran uzun soluklu mevcudiyet göstermiştir. Artuklulara adını veren ve de daha önceleri Selçuklu sultanlarına emirlik yapmakta olan Artuk Bey, beylik kurmakta geç kalmış olsa da selefleri siyasi egemenlik kurmayı başarmışlardır.¹⁵ (Artuklu soyağacı için bkz. Görsel 1.2.)

Bu noktada ifade etmek gerekir ki Artukoğullarını farklı bölgelerdeki hâkimiyetlerini, ayrı ve birbirinden tamamen bağımsız siyasi teşekküller olarak değil, aynı ailenin farklı sahalardaki genişlemeleri olarak görmek daha doğru olacaktır. Çünkü bu yapıların ortaya çıkmasında kaynağı Orta Asya Türk devletlerine kadar giden “devlet hanedan ve üyelerinin ortak malıdır” prensibinin etkisi yadsınamaz. Bu sebeptendir ki Artuklular için de bunu yansıtan bir durum söz konusudur diyebiliriz.

13 Arif Ali (2006). *Danişmend Gazi Destanı*, Haz. Necati Demir, Hece Yayınları, Ankara, s.19-26-327-328(dizin)

14 El-Ömeri,2014, a.g.e., s.225.; Claude Cahen (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul, s.92.

15 Turan, 2013, a.g.e., aynı yer.

Görsel 1.2. Artukoğulları Soyağacı (F. Köprülü, 1977)

Salar unvanını taşıyan Eksük Bey hakkında çok fazla bilgi bulunmasa da “Tuğrul ve Alp Arslan devirlerinde yaşamış olduğu ve Selçuklu devletinin kuruluşu sırasında büyük hizmetler yaptığı bilinir.¹⁶

Yapılan çalışmalarda Artukluların, Oğuzların Döğer¹⁷ boyuna mensup olduğu ortaya konmuştur. Claude Cahen de bu konuda, Artukoğullarının Döğer boyundan olduğunu açıkça söy-

16 A. Sevim (2011). Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, *Artuk, Aksungur*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 46.

17 “Oğuz boylarından biri. Kâşgarlı Mahmud (XI. yüzyıl), Oğuz boyları listesinde bu boyun adını Töker imlâsı ile yazmış ve hayvanlarına vurdukları damgaların şeklini de göstermiştir. Eserini 1206’da yazan Fahreddin Mübarek Şah’ın listesinde görülen “Rögür”, Döğer adının müstensih tarafından yanlış yazılmış şekli değil. Reşidüddin ise (XIV. yüzyıl başları) Döğerler’in adını bugünkü imlâsı ile yazmış ve Döğer’in “toplanmak için” mânasına geldiğini kaydettikten sonra bu boyun ülüşünün (şölenlerde koyundan yedikleri kısım) “aşığlı”, onkununun (totem kuşu) kartal olduğunu bildirmiş ve damgasının şeklini göstermiştir. Selçuknâme adlı eserini XV. yüzyılın birinci yarısında yazmış olan Yazıcıoğlu Ali, Döğer’in “toplanmak için bir araya geleler” anlamında ve “sünük”ünün yani ülüşünün de “aşuklu umaca” olduğunu söyleyerek muhtemelen Reşidüddin’in asıl metnindeki ifadenin tam bir tercümesini vermiştir.” Faruk Sümer, “Döğer,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, 1994, s. 514-515.

ler.¹⁸O. Turan eserinde Döğerlerle ilgili şöyle detaylara yer vermektedir:

“Artuk-ilinde Döğer adına ilk defa XII. Asırda rastlıyoruz. Filhakika 1165 (561) yılında ölen Döğer Han oğlu Nasrüddevle Mahmud’un cenazesinde, Müslümanların yanında Hıristiyanların da bulunduğu dair bir kayıt mühimdir. Ibn ül-Esîr’e göre Musul beyleri arasında Zahîrüddin bin Belengerî el-Döğeri adlı biri olup 1198 (594) senesinde ölmüştür. Artuklu ilinde en kuvvetli ve kalabalık Türkmenlerin Döğerler olduğunu yazan Memlûk kaynakları “bu devletin yıkılışı sırasında Surûç, Harrân ve Siverek bölgelerinde Dımışk-Hoca, Yağmur ve Osman beylerin emrinde 30.000, 5.000 ve 3.000 hâne (çadır) Döğer halkı bulunduğunu kaydederler... Artuklular zayıflayınca onlarla birlikte Döğerler de XIV. asrın ikinci yarısında Memlûklere tâbi oldular. Bu zamanda, 773 (1371) senesinde, başlarında Sâlim el-Döğeri bulunuyordu... Ibn Hacer’in ifâdesine göre Döğerler’den bir aile de Baalbek’de yerleşmiş; onlardan 1239 (636) yılında doğan Ebû Bekir bin Gazi el-Döğeri adlı bir fıkıh âlimi yetişmiş ve 1308 senesinde orada ölmüştür. Bununla beraber müellif bu Döğerleri bir Kürt kabilesi (batn) olarak kaydeder. Bu ifâde ailenin Şarkî Anadolu’dan gelmesi veya Kürtleşmesi ile ilgilidir.”¹⁹

Bununla beraber, Artukluların Oğuz soyundan geldiği kesinlikle kabul edilmişse de hangi boydan geldikleri konusu tartışmalı bir konu olup tarihçilerin bir kısmı tezlerini Kayı boyu etrafında, diğer bir kısmı da Döğer boyu etrafında sürdürmektedir.²⁰ Nitekim Turan’ın aksine Fuad Köprülü Artukluları Kayı boyuna dayandırır: “Artuk sikkelerinin üzerinde Oğuzların Kayı boyuna ait damgaya tesadüf edilmesi, bu sülalenin 24 Oğuz boyunun en mühimlerinden olan Kayı boyuna mensup olduğuna en kat’i bir delildir.”²¹ Ali Emirî de aynı noktadan yani sikkelerdeki damgalardan yola çıkarak Artukluları Kayı boyuna dayandırır. Clifford Edmund Bosworth ve Claude Cahen ise Artuklu soyunun Döğerlere dayandığı yönünde fikir beyan etmişlerdir.

3. Artuk Bey’in Faaliyetleri ve Müstakil Bir Beyliğe Dönüşme Süreci

Artuk Bey, 1063’te emri altındaki kalabalık Türkmen kitleleriyle birlikte Azerbaycan’da Sultan Alp Arslan’ın hizmetine girmiş ve onun en gözde kumandanlarından biri olmuştur. Artuk Bey’in bundan önceki faaliyetlerine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla birlikte diğer Türkmen başbuğları gibi onun da Türkmen topluluklarını yanına katarak Azerbaycan’a yerleştiği anlaşılmaktadır. Bizans İmparatoru’nun ilk defa Müslüman bir sultanın eline esir düştüğü²² ve bunun duyulduğu andan itibaren sarayda büyük bir kargaşa yaratan²³ Artuk Bey, diğer Selçuklu emir ve kumandanlarıyla birlikte Anadolu’yu fethetmekle görevlendirilmiştir. 1064 yılında sultan Alp Arslan’ın Kafkasya ve Doğu-Anadolu seferlerine katılan²⁴ Artuk Bey, ilerleyen yıllarda, takriben 1074 yılından itibaren Kelkit ve Yeşilirmak havzasının fethiyle meşgul oldu.²⁵ Sonraları Melikşah tarafından bu görevden alınarak *Hulvan* (Luristan²⁶) valiliğine atanmış ve sonrasında da isyan ha-

18 C.Cahen, 1979, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul. s.52.

19 Turan, 2013, a.g.e., s. 151-152.

20 Yılmaz Öztuna (2005), *Devletler ve Hanedanlar*, Cilt: II., Ankara, s. 44.

21 M. Fuad Köprülü (1978). *Ata, Meb İslam Ansiklopedisi*, İstanbul. C.1 s.617.

22 Nikephoros Bryennios (2010), *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 56.

23 Nikephoros Bryennios, 2010, a.g.e., s. 75.

24 A. Sevim (2011). Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, *Artuk, Aksungur*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 46.

25 A. Sevim (2015). *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 28.

26 لرستان, İran’ın güneybatısında bir eyalet. “Batıdan Irak, güneyden Hûzistan, kuzeyden Hersin ve Nihâvend, doğudan Rûdsezâr ile sınırlıdır...Kuhistan da denilen bölge bu adından anlaşılacağı üzere

linde bulunan *Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine*²⁷ karşı bir seferle görevlendirilmiştir.²⁸ Karmatîleri kuşatma altına alarak barış istemeye mecbur bırakan Artuk Bey, yapılan görüşmelerle, Ahsa'da Fatimîler yerine Abbasi Halifeliği ve Selçuklu Sultanlığı adına hutbe okutulması, savaş tazminatı olarak 10 bin altın ödenmesi ve bu tazminatın ödenmesi için muhasaranın bir süreliğine askıya alınması, bu önerilerin teminatı olarak 13 kişinin Artuk Bey'e rehin olarak verilmesini istedi. Böylece "daima muzaffer" Artuk Bey Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerini itaat altına almış oldu. Bu hamle, ana politikalarından biri Şiilikle mücadele olan Selçuklu Devleti için çok önemli bir gelişme olmuştur.²⁹ Ancak bir süre sonra, Ahsa Karmatîlerinin isyan çıkarmaya başlaması üzerine Artuk Bey yeniden bir sefer düzenlemiştir. Artuk Bey bu başarılarıyla Abbasi halifesi Kâim Biemrillah (1031-1075) huzurunda da anılmaya başlamıştır.

Bu sırada Diyarbakır bölgesi üzerine fetih hareketi düzenlemek isteyen Selçuklu Sultanı Melikşah, aralarında Artuk Bey'in de bulunduğu bir birliği bölgeye gönderdi. Selçuklu devletine tabi olan ve vasallık³⁰ statülerine aykırı bir tutum izleyen Mervanîlerin elinde bulunan Âmid'in (Diyarbakır) geri alınması vasallar arasında ortaya çıkabilecek olası bir krizin önlenmesi açısından önem arz ediyordu. Ancak 1084 yılında gerçekleştirilen Amid muhasarası esnasında Artuk Bey, Selçuklu ordusunun kumandanı Arap emiri Fahrüddeve Cehîr ile çıkan anlaşmazlık sonucu ve Sultan Melikşah'a olan kırgınlığı hasebiyle Suriye/Şam Selçuklu Meliki Tacüddeve Tutuş'un hizmetine girdi. Tutuş da kendisine Kudüs ve civarını dirlik/*ikta*³¹ olarak verdi ve bir süre sonra bunlara Sarhad kentini de ekledi. Bu arada Artuk Bey emri altındaki Türkmenleri toplayarak Amid ve civarını ele geçirme girişiminde bulunmak istedi. Ancak Fahrüddeve bunu haber alınca müdafaa için derhal önlemler aldı. Bu girişimde Tutuş'un tesirinin olup olmadığına dair herhangi bir bilgi bulunmadığı rivayet edilmektedir.³²

Kudüs'ü Suriye Fatih emir Atsız'ın³³ valisi Turmuş'tan teslim alarak kısa bir süreliğine şehre

dağlık bir yerdir. En yüksek dağı Eşteran (4050 m.), diğer yüksek yerleri sırasıyla Vilûr, Kemrîste, Gurîn ve Sefîd dağlarıdır. Bölge akarsu bakımından zenginliğiyle göze çarpar; Semîre, Keşkân ve Sezâr bunların en büyükleridir." R. Kurtuluş (2003). "Luristan" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, s. 227.

- 27 "Ubeydullah'ın ıslahatları ve Hamdan ile Abdan'ın merkezi liderliğe karşı gelmesiyle İsmaililik 286/899 yılında iki ayrı gruba ayrıldı. Bir grup Ubeydullah'ın öğretide yaptığı değişiklikleri kabul edip merkezi liderliğe bağlı kalmaya devam ederek imametini Cafer esSadık'ın soyundan devam ettiğini, Ubeydullah ve daha önceki merkezi liderliğin de Cafer'den sonraki imamlar olduklarını kabul ettiler (daftary, 1990: 161). Diğer grup ise Ubeydullah'ın fikirlerini reddederek daha önceki görüşlerine, yani Muhammed b. İsmail'in Mehdi olduğu ve yakın bir zamanda ricat edeceği görüşüne bağlı kaldı ve *Karmatiler* (Kariimîta) ismi ile tanınmaya başladılar." Muzaffer Tan (2009) "Erken Dönem İsmaililik Ve Temel Görüşleri" *EKEV Akademi Dergisi*, sayı 39, s. 81, http://isamveri.org/pdfdrq/D01777/2009_39/2009_39_TANM.pdf.
- 28 A. Sevim, 2011, a.g.e., s.49.
- 29 İbrahim Kafesoğlu (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 41.
- 30 "Daha güçlü bir devletin koruması altına girme ve ona bağlanma durumunu anlatan siyaset terimi. Aslı Keltçe olup Ortaçağ Latincesi'nde vasallus (vasall) şeklinde kullanılmıştır. Ortaçağ Avrupası'nda, timâr (feudum) sahibi olarak efendisine tâbi olma durumunu niteleyen feodal bir anlam kazanmıştır. Kendinden daha güçlü bir beyin korumasını kazanan vasal, bunun karşılığında savaşlarda efendisinin yanında yer almak gibi silâhlı ya da diplomatik hizmetleri yerine getirmek zorundaydı. Vasallık ilişkisi devletler arasında da mevcuttu." Sandor Papp (2012). *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 531-534.
- 31 Kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkını kişilere tahsis etmesi. Tafsilatlı bilgi için bkz., Sadi S. Kucur (2000). *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, s. 47-49.
- 32 A. Sevim, 2011, a.g.e., s. 66.
- 33 İbn Şeddad, 2000, *el-Âlaku'l Hatire fî zikri umerâi'-Şam ve'l Cezire*, Çev. M.Ş. Yaltkaya, TTK, Ankara. s. 199; İbnül Esir, 1965, *el-Kâmil fî'l- Tarih*, yay. J. Tomberg, Beyrut, C. X, s. 46; Sibî ibnü'l- Cevzi, *Mîrâtü'z- Zamân fî târihi'-Âyan* da *Selçuklular*, Haz. Ali Sevim (1968). Ankara, Türk Tarih Kurumu, s. 152.

hâkim olan Artuk Bey, Tutuş ile Anadolu'ya yapılan akınlarda kumandanlığını yaptığı Süleyman Şah arasında Halep ve çevrelerine hâkim olma mücadelesi sebebiyle meydana gelen ve Süleyman Şah'ın ölümü (1086) ile biten savaşta Tutuş'un safında yer aldı.³⁴ Böylece Artuk Bey uzun müca-delelerden sonra Kudüs'e çekildi (1086). Kudüs'te kısa bir valilik döneminden sonra 1091 yılında vefat etti. Hayatı boyunca fetih ve seferlere katılmış olan ancak bir beylik kurması mümkün ola-mayan Artuk Bey'in vefatından sonraki yıllarda, oğulları İlgazi ve Sökmen tarafından Mardin ve Hasankeyf'te onun adına ithafen iki ayrı Artuklu Beyliği kurulmuştur. Bu idari teşekküller siyasal alanlarda olduğu gibi kültür ve medeniyet sahasında da halen daha zamana direnen muhtelif eser-lerle katkıda bulunmuşlardır.³⁵

Kaynaklar Artuk Bey'in akıllı, kudretli ve kahraman bir kumandan/emir olduğundan bahset-mektedir. Onun bu vasıflarını eserinde ortaya koyan İbnül Esir Artuk'un hiçbir savaşta mağlûbiyet görmediğini rivâyet etmiştir. Artukoğulları'nın Rumlar ve Frenkler arasındaki mevkiilerinin çok yüksek olduğu, Kudüs'te buldukları süre zarfında gücüne karşı saygı ve korkunun var olduğu, bu nedenle de her daim kendilerine bağlı, sadık bir Türkmen topluluğunun bulunduğu görülmüş-tür.³⁶

Târih-i Meyyâfârikîn ve Âmid Artuk Bey'in 484/1091 yılında ölümünden sonra sırayla Sökmen, Necmeddin İlgazi, Behram, Abdülcebbar, Siyavuş, Alpyaruk, Bektaş ve Alptaş adlarındaki oğulları ve bunların evlatları hakkında bilgi vermektedir.³⁷ Bunlardan Sökmen ve Necmeddin İlgazi sırasıyla Hısn Keyfa ve Mardin'deki Artuklu kollarının kurucuları olmuşlardır.

Artukluların varlık gösterdikleri bölge siyaseti içerisinde ve bilhassa Selçuklu ve diğer ege-men güçler arasındaki denge siyasetinde daha Artuk Bey döneminden itibaren başat rol oynadıkları görülür. Özellikle Süleymanşah'ın kuzey Suriye ve güneydoğu Anadolu stratejileri açısından Artuk Bey'in Kuzey Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş'la birlikte hareket etmesi olayların yönünün ter-sine dönmesine ve Süleymanşah'ın mağlûbiyetine neden olmuştur.³⁸ Keza sonrasında da Sökmen, İlgazi ve Belek'le güneydoğu Anadolu'da önemli bir siyasal aktör olarak varlıklarını hissettir-mişler, Davud ile devlet olma imkânını yakalamışlardır.³⁹ Bunun yanı sıra, Artuklular'ın mensu-bu bulunduğu İslam medeniyet anlayışına uygun olarak hâkimiyetleri altında bulunan Müslüman, Yahudi, Ermeni, Süryani, Yakubi ya da Yezidî ve Sabî gibi gayrimüslim unsurlara karşı hoşgörülü ve ayrımcılık içermeyen hatta birleştirici politikaları olmuş, halkı ağır vergilerden kurtarmışlardır.⁴⁰ Yine üzerinde yaşadıkları coğrafyanın kültür ve medeniyet hayatına yaptıkları katkılar şüphesiz ki anılmadan geçilmemelidir.

Artukluların devlet teşkilat yapısından kat'i bir tutumla bahsetmek zor olsa da dönemin Tük-İslam devlet yapılarından hareketle gerek teşkilatlanma yapısı gerekse devleti oluşturan me-

34 Recep Yaşa (2017). *Artuklular*, Anadolu Beylikleri El Kitabı, ed. Haşim Şahin, Grafiker Yayınları, s. 52.

35 Sevim, 2011, a.g.e., s.70-71.

36 İbnül Esir, 1965, a.g.e., s. 51; Turan, 2013, a.g.e., s.149-150.

37 İbnü'l- Ezrak (1992). *Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi* (Artuklular Kısmı), Çev. Ahmet Savran, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, s. 99; Hüseyin Kayhan (2001). "Tarihi Meyyâfârikîn ve Amid'e göre Artukluların Soykütüğü" *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 169, s. 57; Remzi Ataoğlu, "İbnü'l Ezrak'a göre Artukluların Nesebi," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, s. 407-413. Süryani Mihaıl, *Vekayiname* (Türkçe), Ankara, 1944, s. 78.

38 A. Sevim (1998), "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri," *Belleten*, C. XXV S.101 s.128.

39 Kâtip Ferdî (1331). *Müluk-u Artukiyye Tarihi*, Ali Emiri, İstanbul, s.30-57; Turan, 2013, a.g.e., s.185.

40 İbn Kalanisi (2015), *Şam Tarihine Zeyl-I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. Çev. Onur Özatağ İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, s. 83.

kanizma ile ilgili Remzi Ataoğlu'nun "Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı"⁴¹ adlı makale ile yine Mehmet Ersan'ın Gerhard Vâth'dan çevirdiği "Artuklu Beyliğinin Yönetimi"⁴² adlı makale birçok yönüyle Selçuklu devlet teşkilatı örneği gösteren, Artuklu yönetimi ile ilgili bilgiler vermektedir.

Artuklular'da da yönetim ataerkil bir yapı içerisinde işlemekte, yani idari birimlerin başında Artuk Bey'in soyundan gelen yöneticiler bulunmaktaydı. Diğer bölge devletlerinde olduğu gibi sultanlık babadan oğula geçiyor, bazen vasiyet üzerine seçilmiş oğullar hükümdar olabiliyordu. Kat'i koşul, yöneticinin hanedan soyundan gelmesi gerekliliği idi. Hükümdarın görevi diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi her türlü tayin ve azillerde bulunmak, savaşlarda orduya başkomutanlık yapmak ve halkın şikâyetlerini dinleyerek ona göre uygulamalarda bulunmaktı. Ayrıca hükümdar halkın refahını sağlamakla da yükümlüydü.⁴³

Başlarda *emir* ve *melik*⁴⁴ unvanlarını kullanan Artuklu yöneticileri on dördüncü asırdan itibaren Melik Mansur Necmeddin Gazi'den başlayarak *sultan* unvanını kullanmaya başladılar. Ayrıca Alp, Sağun, İnanç, Kutluğ, Beygu (Yabgu) gibi Oğuzlara ait Türk unvanlarını da kullanan Artuklular⁴⁵ *Necmü'd-dîn*, *Fahrü'd-dîn* gibi Arapça, *Pehlivan-ı Cihan Hüsrev-i İran* gibi Farsça lâkaplar da kullanmışlardır.⁴⁶

Klasik Türk devlet anlayışı mucibince, merkezin dışında kalan yerlerin idari tasarrufu hanedanın diğer üyelerine, bazen bir kısmı emirler ya da valilere bırakılmaktaydı. Yine Artuklu yöneticileri başları üzerinde sancak taşımakta ve tahta çıkışları halka açık çeşitli törenlerle kutlanmaktaydı. Cülûs merasimi sırasında halkı memnun edecek icraatta bulunulması genel teamüldendi. Saray hayatı hakkındaysa maalesef bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber saraydaki teşkilatlanmaya ilişkin bazı idari görevlerin varlığı bilinmekte olup,⁴⁷ çoğunlukla Selçuklu benzeridir.

Sonuç

El-Cezire adı verilen bölgede üç yüzyıldan fazla, üç ayrı hâkimiyet sahasında varlık gösteren Artuklular, bahse konu coğrafyanın siyasi karmaşasına rağmen barış ve refah dolu bir yönetim inşa etmiştir. Bu farklı siyasi hâkimiyet bölgelerinin oluşumunda veraset geleneğinin etkisi büyüktür. Orta Asya Türk Devletlerinde de görülen "devletin hanedan ve üyelerinin ortak malı" olması ilkesi, beraberinde parçalanmayı getirdiği gibi Artuklu örneğinde görüldüğü üzere birbirine bağlı farklı siyasal oluşumlar da ortaya çıkarmıştır. Bu noktada kültürel, sosyal ve sanatsal olarak herhangi

41 R. Ataoğlu (1994). *Kaynaklara göre Artuklu Devlet Teşkilatı*, XI. Türk Tarih Kongresinden Ayırbaşım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.723-731.

42 Gerhard Vath (1999). "Artuklu Beyliğinin Yönetimi", Çev. Mehmet Ersan, *Türk Dünyası incelemeleri Dergisi*, C.3, S.2, İzmir, s. 233-260.

43 R. Ataoğlu (1994). *Kaynaklara göre Artuklu Devlet Teşkilatı*, XI. Türk Tarih Kongresinden Ayırbaşım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 723-724.

44 Makrizi, *Kitab es-Süluk li Marifet-i Düvel el-Müluk*, c. 3, k. 2, s. 869'dan naklen Şeyhmus Nayır (2010), *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, Yüksek Lisans tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 61; İ. Artuk, C. Artuk, (1993) *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul, Sümer Kitabevi, s. 75; Gerhard Vath, 2000, "Artuklu Beyliğinin Yönetimi", Çev. Mehmet Ersan, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 443, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 168.

45 Pancaroğlu, Oya (2013). Divriği'de Mengücek Sülalesi: 12.Yüzyılın Sonunda Hanedan Kimliğinin İnşa Tarzları, ed. A.C.S. Peacock- Sara Nur Yıldız, Çev. A. Sait Aykut, *Anadolu Selçukluları*, YKY, İstanbul, s.56.

46 Ataoğlu, 1994, a.g.m., s.723-725.

47 Bu memuriyetlerden bazıları şunlardır: *Hacip*, *Emir-i Candar*, *Camedar*, *Çavuş*, *Divan Mütevellisi*, *Divan-ı Ecell*, *Vezir*, *Atabey*, *Divan-ı İstifa*, *Amidlik*, *Divan-ı İsrâf*, *Evkaf Nazırlığı*, *Divan-ı Muhtesib*, *Kadılık*, *Berid Teşkilatı*. Ayrıntılı bilgi için lütfen bkz., Ataoğlu, 1994, a.g.e., s.725-731.

bir ayırımı tabî tutulamayacak olan, Mardin, Hısn Keyfa ve Harput şubelerinin siyasal olarak da keskin bir şekilde ayırımı tabî tutulması kanaatimizce doğru değildir. Şöyle ki Belek'in Artuklu hâkimiyetini tesis edip, Palu merkezli Harput ve çevresinde kurduğu siyasi yapıyı, Harput Beyliği içerisinde görmemiz gerekir. Şayet yine de beylikler ayrı olarak değerlendirilecekse, Harput Beyliği'nin kuruluşunun Belek ile başlatılması kanaatimizce doğru olacak ve böylece bir hakkın teslimi noktasında veya tarihsel bir tespit konusunda bir tartışma yaratacaktır. Yine bu üç beyliğin farklı zamanlarda karşılaşılan farklı tehlikelere karşı birlikte hareket ettikleri veya güçlü olan yapıya tabi oldukları örneklerine çokça rastladığımız bir durumdur. Böylelikle Artukoğulları'nı siyasi yönleriyle bir bütün halinde değerlendirmek istifadeye daha açık olacaktır. İzledikleri uzlaşmacı ve denge siyasetini önceleyen politikalar sayesinde, idareleri altındaki halkların barış içinde yaşayarak bu coğrafyanın iktisadî, kültürel ve sanatsal üretime ciddi katkıda bulunmasını sağlamış ve arkalarında izleri kolay kolay silinmeyecek bir miras bırakmalarına vesile olmuşlardır.

Kaynakça

Ali Mıynat (2008). *Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

Ali Sevim (1998). Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri, *Belleten*, C. XXVI, S.101.s.123

Ali Sevim (2011). Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, *Artuk, Aksungur*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 46.

Ali Sevim (2015). *Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Anna Kommena (1996). *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Arif Ali (2006). *Danışmend Gazi Destanı*, Haz. Necati Demir, Hece Yayınları, Ankara.

Ataoğlu, Remzi (1994). İbnü'l Ezrak'a göre Artukluların Nesebi. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, s. 407-413.

Claude Cahen (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul.

El-Ömerî, Şihâbeddîn b. Fazlullah (2014). *Mesâlikü'l- Ebsâr*, Çev.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.

F. Sümer (1953). Döğörlere Dair, *Türkiyat Mecmuası*, X, s. 141-142

F.Sümer (2015). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Gerhard Vath (1999). "Artuklu Beyliğinin Yönetimi", Çev. Mehmet Ersan, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.3, S.2, İzmir, s. 233-260.

Gerhard Vath, 2000, "Artuklu Beyliğinin Yönetimi", Çev. Mehmet Ersan, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 443, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 168.

İ. Artuk, C. Artuk, (1993) *Artukoğulları Sikkeleri*, Sümer Kitabevi. İstanbul.

İbn Kalanisi (2015), *Şam Tarihine Zeyl-I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. Çev. Onur Özatağ Türkiye İşbankası Kültür Yayınları. İstanbul

- İbn Şeddad, İzzeddîn (2000). *el-Âlaku'l-Hatire fi zikri umerâi's- Şam vel-Cezire*, Çev. M.Ş.Yaltkaya, TTK: Ankara.
- İbnü'l-Esîr (1965). *el-Kâmil fi't-Tarih*, yay. J. Tomberg, Beyrut.
- İbnü'l-Esîr (1987). *El-Kâmil fi't- Tarih*. Trc. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-Ezrak (1992), *Tarihu Meyyâfârikîn ve Amid (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmed Savran, Erzurum.
- İbrahim Artuk (1944). *Artuk Oğulları Tarihi*. İstanbul: Gençler Kitabevi,
- İbrahim Kafesoğlu (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 41.
- Kâtip Ferdi (1331). *Müluk-u Artukiyye Tarihi*, Ali Emiri, İstanbul.
- Kayhan, H. (2001). Tarihu Meyyâfarikîn ve Amid'e göre Artukluların Soykütüğü. *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, Tarih*, S. 2001/01-169, s. 57-60.
- Köprülü, M. Fuat (1978). *Ata, MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul. C.1, s.711-718.
- Nikephoros Bryennios (2010). *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Öztuna, Yılmaz (2005), *Devletler ve Hanedanlar*, Cilt: II., Ankara, s. 44.
- Pancaroglu, Oya (2013). Divriği'de Mengücek Sülalesi: 12.Yüzyılın Sonunda Hanedan Kimliğinin İnşa Tarzları, ed. A.C.S. Peacock- Sara Nur Yıldız, Çev. A. Sait Aykut, *Anadolu Selçukluları*, YKY, İstanbul, s.56.
- Papp, Sandor (2012). *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 531-534.
- Recep Yaşa (2017). *Artuklular*, Anadolu Beylikleri El Kitabı, ed. Haşim Şahin, Grafiker Yayınları. Ankara.
- Rıza Kurtuluş (2003). Luristan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, s. 223-225.
- S. Sadi KUÇUR (2000). *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, s. 47-49
- Sıbt ibn Cevzî (1968). *Mirâtüz Zamân*, Haz. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Süryani Mihail (1944). *Vekayiname (Türkçe)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara.
- Şeyhmus Nayır (2010). *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*. Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Tan, Muzaffer (2009). Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri. *EKEV AkademiDergisi*, sayı 39, s. 73-86, http://isamveri.org/pdfdrng/D01777/2009_39/2009_39_TANM.pdf.
- Turan, Osman, (2013). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları: İstanbul.